

PARADIGMATIK VA SINTAGMATIK MUNOSABATLARNING O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDAGI TALQINI.

Tursunov A.R

*Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti dotsenti
akmal_tursunov_1971@mail.ru (93) 437-37-11,*

Ergashev Abdujabbor Farxod o'g'li

Talaba, 20-24 Mex.

Annotatsiya: *Mazkur maqolada tilshunoslikdagi muhim nazariy tushunchalardan biri bo'lgan paradigmatic va sintagmatic munosabatlar mohiyati hamda ularning o'zbek tilshunosligida talqin etilishi masalasi yoritiladi. Paradigmatic va sintagmatic munosabatlarning til tizimidagi o'rni, ular orqali til birliklarining o'zaro aloqasi va nutqdagi funksional xususiyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, o'zbek tilshunos olimlarining ushbu masalaga oid qarashlari umumlashtiriladi.*

Kalit so'zlar: *paradigmatic munosabat, sintagmatic munosabat, til tizimi, nutq, til birliklari, o'zbek tilshunosligi.*

KIRISH

Til murakkab va ko'p qatlamli tizim bo'lib, undagi birliklar o'zaro turli munosabatlar asosida bog'lanadi. Tilshunoslikda bu munosabatlar asosan paradigmatic va sintagmatic munosabatlar orqali izohlanadi. Ushbu tushunchalar XX asr boshlarida struktur tilshunoslik doirasida shakllanib, keyinchalik jahon tilshunosligida keng qo'llanila boshladi.

O'zbek tilshunosligida ham paradigmatic va sintagmatic munosabatlar til tizimini anglashda muhim nazariy asos sifatida qaraladi. munosabat til birliklarining bir-birini almashtirish imkoniyati asosida yuzaga keladi. Bunda bir xil pozitsiyada kelishi mumkin bo'lgan til birliklari o'zaro paradigmani tashkil etadi. Masalan o'zbek tilida kitob, daftar, qalam so'zlari "Men __ oldim" gapida bir-birini almashtira oladi. Ushbu so'zlar mazkur pozitsiyada paradigmatic munosabatda bo'ladi.

Sintagmatic munosabat esa til birliklarining ketma-ketlikda, nutq jarayonida o'zaro bog'lanishi bilan belgilanadi. Bunda til birliklari bir-birini almashtirmaydi, balki birgalikda qo'llanib, ma'no va grammatik yaxlitlik hosil qiladi. Masalan, yaxshi bola, kitob o'qimoq, ertalab keldim kabi birikmalarda so'zlar sintagmatic munosabat asosida bog'langan. O'zbek tilida so'z tartibi, moslashuv, boshqaruv kabi hodisalar sintagmatic munosabatning muhim ko'rinishlari hisoblanadi.

Paradigmatic va sintagmatic munosabatlar bir-biriga qarama-qarshi emas, balki o'zaro chambarchas bog'liq tushunchalardir. Paradigmatic munosabat til birliklarining tanlov imkoniyatini, sintagmatic munosabat esa tanlangan birliklarning nutqda birikishini belgilaydi.

Masalan, gap tuzishda avval paradigmatic qatordan muayyan so'z tanlanadi, so'ng u boshqa so'zlar bilan sintagmatic munosabatga kirishadi. Shu jihatdan, bu ikki munosabat tilning ham tizim, ham faoliyat sifatidagi xususiyatlarini yoritadi.

O'zbek tilshunosligida mazkur tushunchalar asosan struktur va funksional yondashuvlar asosida talqin qilinadi. Olimlar paradigmatic munosabatni tilning vertikal o'qi, sintagmatic munosabatni esa gorizontaal o'qi sifatida baholaydilar. Bu yondashuv til birliklarining tizimli va nutqiy xususiyatlarini ajratib ko'rsatishga xizmat qiladi.

Ayniqsa, morfologiya va sintaksis bo'limlarida paradigmatic va sintagmatic munosabatlar asosiy tahlil vositasi sifatida qo'llanadi. Leksikologiyada esa ma'no munosabatlarini aniqlashda paradigmatic tahlil muhim ahamiyat kasb etadi.

Til ilmiy-nazariy tilshunoslik nuqtai nazaridan o'nlab ko'rinishlarda qator fanlar bilan hamkorlikda ish olib borado. Bu jarayonda, ayniqsa, til va jamiyat, til va tarix, til va taraqqiyot, til va tafakkur, til va ma'naviyat, til sistemasi, til va nutq kabi murakkab siyosiy-falsafiy, ilmiy masalalar borki, ular nazariy tilshunoslikning - umuman jahon tilshunosligi fanining doimiy diqqat markazida bo'lib, turli fan vakillarining bevosita o'rganish, tadqiq qilish obyekti hisoblanadi.

Umum tilshunoslikda tilni nazariy va amaliy jihatdan o'rganishda tilning sistem tuzilishga egaligi, til va nutqning dialektik munosabati, til va nutq birliklarining tilni aloqa quroli sifatida harakatga keltirishi kabi qator muammolar borki, ular umuman tilshunoslik fanining - ham nazariy, ham am amaly tilshunoslikning eng muhim, eng asosiy, eng dolzarb masalalaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Til sistemasi tarkibidagi moddiy - kommunikativ birliklar muayyan qoidalar asosida o'zaro zaruriy aloqaga, munosabatga kirshadilar, muayyan guruhlarini (paradigmalarini) tuzadilar, nutq birliklarini yaratadilar. Bu aloqa, munosabatlar mutlaqo mantiqiy, obyektiv, ijtimoiy bo'lib, ikki yo'nalishda - paradigmatic va sintagmatic bog'lanishlarda kuzatiladi, reallashadi, ushbu aspektlarda tadqiq va tahlil qilinadi hamda o'rganiladi.

Bu aloqa, munosabatlar mutlaqo mantiqiy, obyektiv, ijtimoiy bo'lib, ikki yo'nalishda-paradigmatic va sintagmatic bog'lanishlarda kuzatiladi, reallashadi, ushbu aspektlarda tadqiq va tahlil qilinadi, o'rganiladi. Anig'i, til birliklari orasidagi bog'lanish, aloqa paradigmatic va sintagmatic munosabatni hosil qiladi. Demak, til sistemasi tarkibidagi birliklarning asosiy munosabatlari paradigmatic va sintagmatic munosabatlar hisoblanadi.

Til sistemasi faoliyati, amaliyoti, harakati, mavjudligi aynan mana shu paradigmatic va sintagmatic munosabatlar asosida yuz beradi. Shunga ko'ra til sistemasi bilan bevosita - tabiiy bog'liq paradigmatica - paradigmatic munosabat va sintagmatica - sintagmatic munosabat kabi tushunchalarni aniqlash, ularning til sistemasidagi mavqeini, ahamiyatini, o'rnini belgilash nazariy tilshunoslikning muhim masalalaridan biri hisoblanadi.

Paradigmatika, paradigmatic munosabat va sintagmatika, sintagmatic munosabat tushunchalari Ferdinand de Sossyur tomonidan tilshunoslik nazariyasiga kiritilgan. Paradigmatika til birliklarini til sistemasining elementlari sifatida, struktural birliklarning jami sifatida tekshirish aspektidir. [1:2].

Demak, paradigma hosil qilgan ayni birliklar leksik (umumiy) ma'nosiga ko'ra bir xil, grammatik (xususiy) ma'nosiga ko'ra esa farqlanishi bilan o'ziga xosdir. Shuningdek, paradigmalar sistemasi ko'pincha tik (vertikal) joylashishi bilan ham ajralib turadi. Ma'lum bo'ldiki, muayyan paradigmaga birlashuvchi til birliklarining o'zaro munosabati paradigmatic munosabat sifatida namoyon bo'ladi.

Shunga ko'ra ular sintagmatic munosabatlardan farqlanadi, ular kabi bevosita ruhiy - fikriy ta'sir qilish quvvatiga - kommunikativ aloqa imkoniga ega bo'lmaydi, umumiylik sifatida mavjud bo'ladi. Paradigmatic munosabat tushunchasi keng bo'lib, lisoniy birliklarning, masalan, so'zlarning muayyan bog'lanishlarini- sinonimlar (bukmoq, ivimoq; ozmoq, oriqlamoq ozginlamoq; shalpaymoq, shalvirmoq), tematik guruhlar (suv, arq, kanal, kul, daryo, dengiz, okean), (janub, sharq; g'arb), (tepalik, balandlik, tog', chuqqi); so'z turkumlari (ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish antonimlar (keng-tor, kun tun, qattiq-yumshoq, oq-qora, yaxshi-yomon, achchq-shirin, yosh qari) kabilarni ham o'z ichiga oladi.

Demak, paradigmatic munosabatlardan lisoniy birliklarning uxshash, umumiy belgi-xususiyatlariga ko'ra bog'langan, birlashgan guruhlar sistemasidir. Ular til birliklari orasidagi o'xshashlikka va farqlanishga asoslanadi. Paradigmatic munosabat til birliklarining nutqqacha bo'lgan munosabati, imkoniyat sifatida til hodisasi bo'lib, tilshunoslikda assosiativ munosabat, assosiativ aloqa nomi bilan ham yuritiladi.

Til sistemasini uning birliklari va qoidalari- paradigmatic-paradigmatic munosabat birliklari paradigma a'zolari til hodisasi, til fakti sifatida o'zining ta'sir kuchini, harakatini, ijtimoiy-amaliy faolligini va faoliyatini-kommunikativ vazifasini sintagmatikada-sintagmatic munosabatlardan namoyon qiladi. Chunki, paradigmatic munosabat birliklari ijtimoiy amaliyot natijasi, faqti, hodisasi sifatida sintagmatic munosabat orqaligina til birliklarining valentlik munosabatiga kirishuvi semantik-sintaktik bog'lanishiga ko'ra amalga oshadi.

Chunki, nutq faoliyati kommunikativ faoliyatdir, fikr almashish jarayoni bo'lib, til sistemasining paradigmatic munosabat birliklarining jamiyatdagi xarakatidir. Shunga ko'ra ular sintagmatic munosabatlardan farqlanadi, ular kabi bevosita ruhiy - fikriy ta'sir qilish quvvatiga - kommunikativ aloqa imkoniga ega bo'lmaydi, umumiylik sifatida mavjud bo'ladi. [2:3].

Ma'lum bo'ldiki, til sistemasini birliklarining faollashishi, nutqning aniq birligiga aylanishi sintagmatika, sintagmatic munosabat tufayli yuz beradi. Bundan mantiqiy ravishda paradigmaticaning sintagmatika bilan bog'likligi kelib chiqadi. Aytish mumkinki, sintagmatika paradigmaticaning mavjudlik va namoyon bo'lish shakli bo'lib hisoblanadi. Sintagmatika til birliklarining nutq jarayonida o'zaro bog'langan holda qo'llanishini tekshiradi. Sintagmatikada lisoniy birliklar orasidagi munosabatlardan

aniqligi va izchilligi bilan ajralib turadi. Masalan: Men istiqlol tufayli gullab yashnayotgan Vatanning farzandiman. Ko'rinib turibdiki, nutq faoliyatida muayyan tartibda, mantiqiy ketma-ketlikda kelgan birliklar orasidagi munosabatlar sintagmatik munosabatni hosil qiladi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash kerakki, paradigmatic va sintagmatik munosabatlar til tizimini chuqur anglashda muhim nazariy tushunchalar hisoblanadi. O'zbek tilshunosligida ushbu munosabatlar til birliklarining tuzilishi, ma'nosi va nutqdagi faoliyatini o'rganishda keng qo'llaniladi. Ular orqali tilning ichki qonuniyatlari va kommunikativ imkoniyatlari yanada aniqroq namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ferdinand de Saussure "Umumiy tilshunoslik kursi" asari
2. R. Rasulov Umumiy tilshunoslik. 1- qism. 84-bet.
3. R. Rasulov. Umumiy tilshunoslik. 1- qism. 88 -bet.
4. R. Rasulov. Umumiy tilshunoslik (tilshunoslik tarixi). 1-qism - T., 2005.102-109-bet